

существовании объективной науки о религии, в частности, в сравнительном религиоведении, которое, беспристрастно фиксируя общее и особенное в различных религиях мира, их верованиях, системах культовой практики, организационных устройствах, исторической эволюции и современном состоянии, не оценивает и не отдает предпочтения никакой из них. Экспертное сообщество, в силу этого, как раз и должно состоять именно из религиоведов, а не из представителей конфессий. И это в интересах самих же конфессий, потому что только так возможен реальный межрелигиозный диалог, достигающий значимых социальных целей.

Рецензент доктор філософських наук, професор Л.О.Филипович

УДК 1(470):2-42

Георгій Панков
м. Харків

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЛІГІЇ І МОРАЛІ У ПРАВОСЛАВНО-АКАДЕМІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ РОСІЇ ХІХ – поч. ХХ СТ.

У статті розглядається характер і зміст трактування мислителями православних духовних шкіл співвідношення релігії і моралі. Проаналізовано критику автономічної етики І.Канта й виявлено ключові механізми в обґрунтуванні теономічної позиції у розв'язанні даної проблеми.

Ключові слова: релігія, мораль, релігійно-теїстичний світогляд, етичний раціоналізм, теономічна етика, автономічна етика, філософська і етична апологетика релігії.

В статье рассматривается характер и содержание трактовки мыслителями православных духовных школ соотношения религии и морали. Проанализирована критика автономической этики И.Канта и выявлены ключевые механизмы в обосновании теономической позиции в решении данной проблемы.

Ключевые слова: религия, мораль, религиозно-теистическое мировоззрение, этический рационализм, теономическая этика, автономическая этика, философская и этическая апологетика религии.

The character and the content correlation of religion and morality and their interpretation of thinkers of orthodox spiritual schools is considered in the article. The critics of autonomic ethics of I. Kant was analysed and main mechanisms in the decision of this problem are exposed in the ground of the theonomic point of view.

Keywords: religion, morality, religious and theism world outlook, ethics rationalism, theonomic ethics, autonomic ethics, philosophical and ethics apologetics of religion.

Загальновідомо, що релігія і мораль виступають у ролі двох найважливіших сфер і ціннісних конструктів духовної сфери суспільного життя. Сучасна духовна криза, яка виявляється як на рівні окремої особи, так і на різних соціокультурних рівнях, диктує нагальну потребу оптимізації релігійних та етичних чинників у системі регулювання міжособистісних і суспільних стосунків.

Тим часом проблема співвідношення релігії і моралі вже тривалий час є предметом гострих дискусій між прихильниками теономістичної та автономістичної етики, що представляють релігійний і світський різновиди гуманізму. Серед питань з даної проблеми, найчастіше обговорюваних у сучасній публіцистиці, на передній план виступає питання про можливість духовного прогресу, в основі якого лежать загальногуманістичні етичні цінності. Прихильники світського світогляду, що утверджують автономію моралі і релігії, підкреслюють необхідність між ними діалогу на базі загальногуманістичних принципів.

Проте зазначена позиція зустрічає на свою адресу сильну опозицію з боку послідовників релігійної думки, що прагнули не допустити такого розуміння релігії, завдяки якому вона обмежується різновидом загальнолюдського гуманізму, але не підноситься над останнім як сакральний (боголюдський) організм. У зв'язку з даною обставиною діалог релігії і моралі визнається тільки на умовах теомомії, але аж ніяк не автономії моралі і релігії.

Ідейне протистояння між прихильниками теомомії і автономії у розв'язанні проблеми співвідношення моралі і релігії активно велося в суспільній думці Російської імперії упродовж XIX – поч. XX ст. Упродовж зазначеного періоду завзятою захисницею першої з двох зазначених позицій виступила православно-академічна думка, традицію якої склали праці представників православних духовних шкіл (академій і семінарій). Багато ідей і методів мислителів цієї традиції мають застосування в сучасних богословських та філософських працях, що видаються православними колами України і Росії. У зв'язку з цим розуміння сучасної православної думки актуалізує вивчення релігійно-філософського досвіду її попередників.

Мета статті – вивчити досвід православно-академічної філософії Російської імперії XIX – поч. XX ст. в галузі розв'язання проблеми співвідношення релігії і моралі. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*: 1) визначити характер і зміст поглядів православних мислителів з даної проблеми; 2) з'ясувати критичну спрямованість православної етичної думки щодо альтернативних етичних учень; 3) проаналізувати механізми конструювання позиції академічної думки у поглядах на релігію і мораль в аспекті їх співвіднесеності.

Упродовж останніх двох десятиріч років в Україні і Росії вийшло немало праць, присвячених вивченню православно-академічної філософії. Значний внесок у вивченні її етичної думки зроблений дослідженнями І.В.Гальковської [4], І.В.Кондратьєвої [7], М.І.Лука [9]. Спроба узагальнювального дослідження етичних поглядів мислителів православних духовних шкіл Російської імперії була зроблена автором даної статті в його докторській дисертації [12], а також в одній із публікацій з питання про характер дії релігії на мораль [11]. Історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок про фрагментарний характер стану вивчення даної теми й відсутність серйозних монографічних праць з цілісним осмисленням етичних учень в православно-академічній традиції.

У православної думці питання про співвідношення релігії і моралі є складовою ланкою у вирішенні проблеми сутності та походження релігії. Його постановка й розв'язання були продиктовані обґрунтуванням релігійно-теїстичної парадигми в полеміці з „моралізуючим” раціоналізмом, що вбачає сутність і походження релігії в моралі. Прихильники згаданого вчення виходили з визнання основним джерелом релігії і моралі притаманного людині прагнення до досконалості і блага. У релігії це виражається в прагненні до Бога, що втілює в собі джерело і вищу мету духовного блага, досягнення якого ґрунтується на виконання етичного закону. Релігія, в основу якої покладений етичний зміст, зветься раціоналістичною думкою „природною” релігією. Така релігія тлумачиться як позаконфесійна, оскільки вона має вигляд зумовленої не конфесійними цінностями, але „природним розумом” – загальною властивістю людської природи, незалежно від конфесій. Через „природний розум” людина прагне до повноти моральної досконалості. „Природна релігія” утверджує загальнолюдський етичний ідеал і вимагає від людини його здійснення. Вона проголошується раціоналізмом досконалою релігією. „Природна” релігія відмежовується від „історичних” релігій, виражених окремими конфесійними формуваннями з властивими їм міфологією, доктриною, ритуалом, організаційними структурами. Такі релігії представляються сформованими внаслідок відхилення людства від вимог „природного розуму” у напрямку марновірства та ідолопоклонництва. Християнство розглядалося як спроба повернення до релігії в її „природній чистоті”. Одночасно стверджувалося, що і „чистота” християнської релігії була спотворена зі встановленням догматів, культу та ієрархії. Тому вимога відновлення „природної” релігії нерозривно пов'язується із запереченням ціннісної значущості церковних інститутів: все, що виходить в релігії за межі моралі, проголошується не тільки неістотним, але й занепадним в здійсненні релігійного ідеалу і досягненні духовного прогресу.

Найбільш видатним представником моралістичного тлумачення релігії у філософії XVIII-XIX ст. був І.Кант. Мораль проголошувалася ним єдиною вищим сенсом і ціннісним змістом релігії, без чого остання втрачає свій сенс та свою цінність, перетворюючись на просте марновірство. Богословська думка, повністю розділяючи думку про моральність як про істотну і необхідну сторону релігії, рішуче відкидає обмеження релігії мораллю, постановку її в залежність від останньої і включення релігії в систему етичного гуманізму. Обмеження релігії мораллю спричинює усунення з неї надприродного чинника і пояснення його природними законами моралі. Так, згідно з Кантом, віра в чудеса є зайвою для „моральної віри” і є „ступенем моральної невіри”, оскільки авторитетом дива підміняється авторитет розпоряджень обов’язку, „наповнених розумом у серці людини” [6, с. 86-87].

Кант поділяв релігії на „природну”, в якій людина, ґрунтуючись на визнанні етичного обов’язку, дотримується божественних заповідей, а також „одкровенну”, в якій людина керується визнанням божественного одкровення як зовнішньої заповіді до здійснення обов’язку. „Одкровенна” релігія піддалася філософом засудженню як „псевдовчення”, що перекидає моральний порядок, оскільки в ній, на його думку, зовнішні заповіді із засобу моралі стають примусовою метою. Кант назвав „одкровенну” віру в абсолютність вищого закону панщиною і вважав, що церква, заснована на цьому принципі, має власне не слуг, але вищих чиновників, що тільки „наказують” [6, с. 174].

Для німецького філософа справжня віра є усвідомленням людиною своєї внутрішньої переконаності дотримуватися етичного обов’язку, але не одкровення зверху. Очевидно, що Кант відкинув безумовну цінність божественного одкровення і висунув основоположним джерелом релігії моральність.

Погляди Канта на мораль і релігію чинили істотний вплив на світогляд світської інтелігенції в XIX ст. У даному зв’язку апологетика релігії через її співвіднесення з мораллю повинна передбачати два принципи: 1) релігію не можна обмежувати лише мораллю, 2) відмінність між релігією і мораллю не означає їх зіставлення, навпаки, вони повинні розглядатися в органічній єдності.

Перший аргумент проти обмеження релігії мораллю ґрунтується на розрізненні обох феноменів за їх обсягом. Критикуючи Канта, православні богослови підкреслювали, що релігія, окрім етично-практичних стосунків, містить у собі і теоретичне знання як сукупність догматичних і світоглядних положень, що далеко виходять за межі етики. Тому, згідно із зауваженням священника І.Галахова, „обмежувати релігію однією мораллю було б доволіним і протиприродним звуженням релігійної сфери” [3, с. 191].

Другим аргументом проти обмеження релігії мораллю висувалося їх уявлення у вигляді двох різних чинників, що впливають на людську особистість. Цей аргумент обґрунтував М.О.Олесницький, професор Київської духовної академії, відомий у минулому як провідний фахівець у галузі морального богослов’я. Релігія, зазначав він, є, по суті, галуззю ставлення людини до Бога, що встановлюється за ініціативою Божества, яке відкривається людині. Якщо у релігії чоловік підноситься до спілкування з Богом, то в моральності він „прославляє це спілкування втіленням божественного образу в собі і на зовнішньому світі”. У релігії людина „прямує від тваринної дробовості та множинності до єдиного центру життя”; у моральності – „від божественного центру – до тварної периферії, з єдності до множинності”, і таким чином релігія відкривається людині у сфері моральності. Тут же Олесницький прагнув підкреслити єдність релігії і моралі в тому, що і в одній, і в іншій прославляється Бог, тільки в релігії це відбувається для людини і в людині, а в галузі моралі – „через людей”. Але в релігії виявляється етичний елемент, а в моральності – релігійний елемент. Філософ вважав зв’язок релігії з мораллю настільки міцним, що їх зіставлення є неосяжним. Діалектику відношення обох феноменів він назвав єдністю у відмінності і відмінністю в єдності: „усе етичне є релігійним, усе релігійне є етичним”. Основним мотивом, що сполучає релігію з мораллю, мислитель визначав любов, яка „релігійна у своїй основі” та „етична у своєму явищі” [10, с. 228-233].

Третій аргумент (він зустрічається у харківських богословів Т.І.Буткевича і

М.С.Стелецького) розрізняє релігію і мораль з погляду головних предметів їх устремлінь: у релігії таким предметом виступає союз людини з Богом, у моралі – здійснення добра. Відповідно до цього, кінцевою метою релігійних прагнень проголошувалося єднання з Богом, а етичних прагнень – „досягнення богоподібної етичної досконалості”. У цьому вбачалася єдність релігії і моралі: „моральність без релігії є дерево, відірване від свого кореня; релігія без відповідної моральності – дерево без плоду”, – зазначав Стелелецький [13, с. 154]. „Розривати зв’язок між релігією і моральністю означає знищувати і моральність, і релігію”, – підкреслював Буткевич [2, с. 459].

П.П.Кудрявцев (Київська духовна академія) розмежовував дві основні протилежні позиції у поглядах на мораль – абсолютистську і релятивістську. Згідно з першою, мораль орієнтується на абсолютно-цінне, божественне і здійснює служіння йому. Згідно з релятивізмом, мораль орієнтується на задоволення тимчасових потреб і здійснює служіння „емпіричному я”. Кудрявцев відносив релятивістську мораль до ідолопоклонниці, оскільки в ній „умовному служать як безумовному”. Навпаки, справжня мораль призначена служити абсолютно-особистісному Богові, і в цьому полягає її єдність з релігією [8, с. 34-48].

Питання про співвідношення релігії і моралі переносилося з теоретичної в практичну площину. Розмірковуючи про етичне виховання, широко відомий в царській Росії богослов і церковний діяч Є.П.Аквілонов вважав його немислимим, якщо тільки ґрунтуватися на моралі, поза релігією. Ним наводився євангельський приклад з жінкою, яка возлила на голову Ісуса дорогоцінне миро. У цьому вчинку Аквілонов підкреслив єдність релігії і моралі, оскільки в ньому жінка вчинила одночасно і релігійно, і етично: релігійно – оскільки нею був здійснений акт служіння Христу, етично – оскільки цей акт здійснився у дусі щирого добра і відданої любові. Аквілонов висловив припущення, що „суворі моралісти” (тобто прихильники світської моралі) так міркували б на місці євангельської жінки: це миро, яке вона возлила на голову Христа, краще б продати за 300 динарів, а гроші роздати жебракам [1, с. 214]. Цим самим православний богослов поставив серйозний докір світському гуманізму за орієнтацію моралі на „жебраків”, але не на Христа.

Вищевикладене не означає, що богослови, орієнтуючи мораль „на Христа”, ігнорують інтереси „жебраків”. У теологічних інтерпретаціях моралі йдеться про ціннісний пріоритет абсолютно-божественного начала, але не умовно-мирського. У даному зв’язку інтенція „на Христа” і на „жебраків” має такий вигляд: „насамперед – на Христа і, ґрунтуючись на Христові, – на жебраках”.

Питання про співвідношення релігії і моралі може розглядатися не тільки на феноменальному, але й на генетичному рівні. У вирішенні поставленого питання для християнської думки важливо утвердити ідею реальності божественного і людського, надприродного і природного, осмислюваного в ключі релігійно-теїстичної парадигми. Така методологія дозволяє з’ясувати загальні основи моралі і релігії при провідній ролі надприродного чинника. Це, у свою чергу, дозволяє підкреслювати ідею єдності релігії і моралі у площині теоморфії, що є важливим для критики автономної етики.

Вирішення християнським теїзмом проблеми походження моралі зовсім не обмежується твердженням, що моральність відбулася від Бога, який створив для людей закони, включаючи закон етичний. Християнсько-етична думка не зупиняється лише на поверховому розумінні ревіляціонізму як одкровення, що механічно впливає на людину. Ревіляціонізм тісно поєднується з тео-антропоморфізмом, що дає можливість обґрунтувати релігійно-теїстичний погляд на мораль з позиції діалектики божественного і людського і не обмежувати питання про її походження тільки Богом як зовнішнім джерелом моральності.

У теоморфному походженні людини виокремлюють дві його сторони – онтологічну і телеологічну („образ” і „подібність”). У телеологічній стороні вбачається мета моралі – направити людину до богоуподібнення (або – націлити на досягнення обоження). Усвідомлення зазначеної мети розглядається іманентною властивістю людської природи, незалежно від того, чи усвідомлюється вона окремим індивідом у той або інший момент, або не усвідомлюється. В онтологічній стороні тео-антропоморфізму християнська думка бачить

вказівку на дані Богом людині здатності (або сили) для обожнення. Стосовно моралі це означає природжену людську здатність засвоювати етичний закон і виконувати його як божественну волю. Таким чином, в основі християнської концепції походження моралі лежить ідея священного заклик до людини підноситися до Бога через здійснення релігійно-етичного ідеалу („об’єктивно-божественна” сторона) і властивої людині здатності дотримуватися цього заклик („суб’єктивно-людська” сторона). У даному зв’язку розуміння надприродного чинника в питанні, що розглядається нами, не повинне обмежуватися лише твердженням „Бог дав людям мораль”, але повинно доповнюватися іншим твердженням – „Бог наділив людину здібностями позитивно сприймати дану йому мораль та дотримуватися її норм”.

Тепер подивимося, як механізм діалектики божественного – людського виявляється в окремих православних концепціях походження моралі. Прикладами цього послужать концепції І.Янишева та М.Городенського.

Під етичним законом І.Л.Янишев розумів правило, що зобов’язує людину до добрих намірів і дій силою власного етичного відчуття. Як основні властивості етичного закону визначалися загальність, незмінність і необхідність. Як і багато інших представників православної етики, Янишев не допускав думки, що етичний закон із вищезазначеними його властивостями могла породити обмежена природа людини. Підкреслювалося, що етичний закон є закон не людський, а Божий щодо людини. Етичний закон поділявся Янишевим на зовнішній закон і закон внутрішній. Зовнішній закон дається Богом ззовні безпосередньо або через своїх посланців у вигляді готової, сформульованої вимоги. Внутрішній закон є усвідомленням людиною етичного закону. Усвідомлення людиною етичного закону відбувається під впливом релігійного відчуття. Останнє розглядається природженою приналежністю духовної природи людини і водночас є незалежним від людської волі. З одного боку, це відчуття виникає з глибини людського духу, у якому воно коріниться, а з іншого представляється силою з вищої сфери, що „втручається в нашу діяльність і що дає їй свою незалежну від нас норму” [14, с. 291]. Таким чином, походження моральності, згідно з концепцією Янишева, має двійчастий характер божественної дії на людину – через зовнішнє одкровення своєї волі в етичному законі і шляхом внутрішньої спонуки людини до моральності, за допомогою таємничого впливу на природжене його сутності моральне відчуття.

У вирішенні питання про походження моральності М.Городенський, на відміну від Янишева, практично всю увагу зосередив на психологічній детерміації моралі. У даному питанні ним було поставлено завдання примирення нативізму (теорії природжених ідей) з емпіризмом. Це примирення має вигляд спроби подолання крайнощів обох течій і одночасне використання їх досягнень – пояснення природженості моралі щодо походження людини (нативізм) у поєднанні із зовнішньою її детерміацією (емпіризм).

У своїй концепції Городенський виходив з визнання розвитку психічного життя під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Він наполягав на тому, що психологічне її пояснення має бути завжди дослідним, але, незважаючи на це, слід визнати, що деякі риси людської духовної організації зумовлені самим походженням свідомості і є „своєрідним артіом”. Один із таких прикладів убачався мислителем у почутті етичного обов’язку. Це відчуття трактувалося ним як внутрішня потреба, зосереджена в кожному індивідумі. Воно породжується в результаті тиску на волю суб’єкта етичної енергії, яка властива деяким людським ідеям. Підкреслювалося, що не завжди ідея стає джерелом почуття етичного обов’язку, але „ідея самоочевидна розумові”. Розумне та етично-обов’язкове Городенським ототожнювалося.

Основне завдання розуму визначається у „розширенні свідомості особистості”, що означає подолання замкнутості свідомості на кожному „даному моменті” і виведення її на рівень об’єктивних універсальних цілей і цінностей, які їм відповідають. Відповідно до цього „практичний розум” прагне „вивести особистість, що діє, з області мотивів даної хвилини і створити об’єктивне середовище діяльності, що розширюється врешті-решт до меж цілей всесвіту в широкому сенсі слова” [5, с. 216]. Об’єктивним та універсальним ідеалом „практичного розуму” Городенський проголосив ідеал безкорисливості. Для того, щоб звільнитися від влади вузькоєтичних мотивів (стан свідомості „даної хвилини”), перш за

все, необхідно, щоб людина за даними потягами і побажаннями пізнала себе як єдину цілісну особистість, що „не виділяється в моментальному психічному стані, але що є невичерпним джерелом цілих нескінченних рядів і станів” [5, с. 217]. У супідрядності „інтересів даної хвилини” універсальному цілому мислитель виявляв „першу перемогу безкорисливості”. Під впливом розуму людська душа прагне подолати „суворо-емпіричний ґрунт” свого стану і знайти свій притулок у галузі „розумного переконання”, що дозволяє здійснити „перше начало істинно людського життя”.

Згідно з концепцією М.Городенського, розум, який виступив з меж „даної миті”, не зупиняється на житті чисто особистому і вимушений визнати свою єдність з навколишнім середовищем. Городенський вважав, що свідомість єдності людини з навколишнім середовищем виражається у двох формах – у соціальних стосунках і релігії: у першому випадку здійснюється єдність із зовнішнім місцем існування людини, у другому випадку – зі світовою суттю. З найперших проблісків свідомості людина відчуває себе тісно пов’язаним з навколишніми людьми. Вона бачить себе частиною обширного цілого, у якому його члени – люди мають таке саме право на життя і користування її благами. Пізнавши за допомогою розуму незаконність самокорисливості, людина робить своїм ідеалом безкорисливість.

Свідомість єдності зі світовою сутністю продовжував розвивати свою концепцію М.Городенський, починається з відчуття залежності. Спочатку людина відчуває себе у повній владі стихій і явищ природи, що не дозволяє їй виокремити себе з навколишньої природи, тому вона усвідомлює тісний з нею зв’язок. Людина вірить у приховану силу природи і переживає до неї почуття страху. Виокремлюючи себе з природного світу, вона шанувала своїх предків, і відчуття страху поступово витісняється відчуттям синівської любові і шанування.

Як припускав Городенський, запропонована ним концепція повинна показати, що етичним світом є „поступове розширення особистого існування” за допомогою розвитку усвідомлення внутрішнього зв’язку людей один з одним, а також зі „світовим цілим” і його першопричиною – Богом. Джерело „етичного самопримусу” вбачалося в розумі, здатному втручатися у „боротьбу інстинктів” і підпорядковувати їх вимогам божественної волі. Цим самим утверджується пріоритетна роль релігійного чинника в актуалізації в людській свідомості моралі.

Усе вищевикладене дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Характер вчення мислителів православних духовних академій про співвідношення релігії і моралі є етичною апологетикою ортодоксальної позиції, згідно з якою обидві порівнювані величини розглядаються в їх органічній єдності, при якій утверджується безумовна ціннісна значущість релігії у порівнянні з мораллю.
2. Аргументи в обґрунтуванні зазначеної позиції базуються на релігійно-теїстичному світогляді, ключовими принципами якого є теоцентризм і ревелюціонізм, що утверджують божественне одкровення як надприродне джерело релігії і моралі. Надприродний чинник заповнюється природними детермінантами релігії і моралі, які виводяться з духовної природи людини в її співвіднесеності з Богом. Персоналістичний погляд на людину обумовлює персоналістичний підхід у трактуванні і релігії, і моралі.
3. Звернення до проблеми співвідношення релігії і моралі значною мірою обумовлювалося необхідністю протистояння етичному раціоналізму І.Канта, вчення якого підривало релігійно-теїстичну позицію, якої неухильно дотримується православна думка. Відкидаючи автономістичну етику, богословська думка стверджувала теонімістичний погляд як на релігію, так і на мораль.
4. Таким чином, включені в систему богослов’я, філософія і етика виконують істотні функції, націлені на конструювання релігійно-теїстичного і християнського світогляду, а також його захист від ідейних супротивників. Цим самим розглянута в даній статті православно-академічна думка розробила і запропонувала не тільки власне вчення про релігію і мораль в їх співвіднесеності, але також філософський та етичний механізми християнської апологетики.

Література

1. Аквилонів Е. Церква. Научне визначення Церкви і апологетичне вчення про неї як про Тіло Христове / Е. Аквилонів. – СПб., 1894. – 254 с. + 90 с.
2. Буткевич Т.І. Релігія, її сутність і походження (Обзор філософських гіпотез): В 2 кн. / Т.І. Буткевич. – Кн.1. – Х., 1902. – 560 с.
3. Галахов І. О релігії. Богословсько-філософське дослідження / І. Галахов. – Томск, 1911. – 308 с.
4. Гальковська І.В. Православно-академічна філософія: В.І.Несмелов, М.М.Тарєєв: // Автореф. дис. ... канд. філос. наук / І.В. Гальковська. – Екатеринбург, 1995.
5. Городенський Н. Питання про походження моральності / Н. Городенський // Богословський вісник. – 1902. – № 6. – С. 202-237.
6. Кант І. Релігія в межах тільки розуму / І. Кант. – СПб., 1908. – 214 с.
7. Кондратьєва І.В. Релігійно-моральні пошуки мислителів Київської Духовної Академії (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): Дис. ... канд. філос. наук / Кондратьєва. – К., 1998. – 152 с.
8. Кудрявцев П. Абсолютивізм чи релятивізм? / П. Кудрявцев. – К., 1908. – 308 с.
9. Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України: монографія [Текст] / М.І. Лук. – К.: Наукова думка, 1993. – 150 с.
10. Олесницький М. Введення в історію моральності і моральних вчень / М. Олесницький // Труды Киевской духовной академии. – 1880. – С. 149-235.
11. Панков Г.Д. Питання про характер впливу релігії на мораль в православно-академічній думці Росії / Г.Д. Панков // Вісник Харківського національного університету. – № 579 – 1/2003: Наука, культура, постмодерн. – Х., 2003. – С. 149-155.
12. Панков Г.Д. Філософська апологетика релігії. З історії православно-академічній думки ХІХ – початку ХХ століття: досвід філософсько-теологічного обґрунтування релігії: монографія [Текст] / Г.Д. Панков – Х.: ХГАК, 2005. – 298 с.
13. Стеллецький Н. Досвід Морального Православного Богослов'я / Н. Стеллецький // Віра і розум. – 1913. – № 7. – С. 143-177.
14. Яншиєв І.Л. З лекцій по моральному богослов'ю / І.Л. Яншиєв // Православне обозрение. – 1886. – № 2. – С. 258-296.

Рецензент доктор філософських наук, професор Я.М.Білик